

JOURNAL

Başvuru 03.08.2026 Received | Kabul 18.09.2026 Accepted

E-ISSN: 3108-5296 | <https://www.paradigmajournal.com>

Cilt 2, Sayı 3 (2026), ss. 146-168

Doi., 10.29228/paradigma.96364

Atıf Bilgisi / Reference Information

Köksal, F. (2026). Orta asya'da gelen bir kültürel miras: kelkit zilli dokumacılığı, motifleri ve boyamacılığı üzerine bir araştırma. *Paradigma Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 146-168, <https://doi.org/10.29228/paradigma.96364>

Orta Asya'dan Gelen Bir Kültürel Miras: Kelkit Zilli Dokumacılığı, Motifleri ve Boyamacılığı Üzerine Bir Araştırma

Filiz KÖKSAL

Uzman, Mustafa Canlı Bilim ve Sanat Merkezi, filizkoksal29@gmail.com

Özet

Bu araştırma, Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinde tarihsel olarak sürdürülen zili teknikli düz dokumacılığı; dokumalarda kullanılan motifleri, yöresel adlandırmaları ve doğal boyama uygulamalarını kültürel miras bağlamında incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, köylerde üretimi büyük ölçüde kesintiye uğrayan Kelkit zilli dokumacılığına ilişkin yerel bilgiyi kayıt altına almak; eski dokuma örneklerini, motif repertuarını ve bitkisel boya bilgisini belgelemektir. Araştırma nitel desende yürütülmüş; literatür taraması, saha incelemesi, görsel belgeleme ve sözlü tarih görüşmeleri birlikte kullanılmıştır. Kelkit ve Gümüşhane Halk Eğitim Merkezlerindeki atölyeler ile Gerdekhisar, Kızılcaköy, Çağlar ve Kelkit merkezde bulunan dokuma örnekleri incelenmiştir. Geçmişte dokuma ve iplik boyama deneyimi bulunan kaynak kişilerle yapılan görüşmelerden elde edilen bilgiler içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Bulgular, yörede koyun yünü, keçi kılı ve kendirin kullanıldığını; ipliklerin kök boya, sığırkuyruğu, kızamık kökü, ceviz yaprağı ve kabuğu, palamut, yarpuz, sumak ve süpürge otu gibi bitkisel malzemelerle renklendirildiğini göstermektedir. Dokumalarda ağıllının geri, camallının geri, ger, beş dolam, ercüme, per, göz, kurbağacık ve muska gibi yöresel adlarla anılan geometrik motifler belirlenmiştir. Bazı motiflerin Göktürk harfleri ve Türk damgalarıyla biçimsel benzerlik taşıdığı görülmekle birlikte bu ilişki tarihsel süreklilik iddiasından ziyade karşılaştırmalı biçim benzerliği olarak değerlendirilmiştir. Araştırma, üretim bilgisinin yaşlanan taşıyıcılarla sınırlı kaldığını ve yöreye özgü renk karakterinin dışarıdan temin edilen ipliklerle değiştiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak yerel boyama bilgisinin belgelenmesi, uygulamalı atölyelerle aktarılması ve motif repertuarının doğru adlarla arşivlenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelkit zilli dokumaları, zili tekniği, kültürel miras, motif, doğal boya.

JOURNAL

Başvuru 03.08.2026 Received | Kabul 18.09.2026 Accepted

E-ISSN: 3108-5296 | <https://www.paradigmajournal.com>

Cilt 2, Sayı 3 (2026), ss. 146-168

Doi., 10.29228/paradigma.96364

Atıf Bilgisi / Reference Information

Köksal, F. (2026). Orta asya'da gelen bir kültürel miras: kelkit zilli dokumacılığı, motifleri ve boyamacılığı üzerine bir araştırma. *Paradigma Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 146-168, <https://doi.org/10.29228/paradigma.96364>

A Cultural Heritage from Central Asia: A Study on Kelkit Zili Weaving, Its Motifs and Dyeing

Filiz KÖKSAL

Exp, Mustafa Canlı Bilim ve Sanat Merkezi, filizkoksal29@gmail.com

Abstract

This study examines zili-technique flat weaving historically practised in Kelkit, Gümüşhane, together with its motifs, local terminology, and natural dyeing practices as elements of cultural heritage. Its main purpose is to record local knowledge about Kelkit zili weaving, whose village-based production has largely been interrupted, and to document surviving textiles, motif repertoires, and plant-dye knowledge. The research followed a qualitative design combining literature review, field observation, visual documentation, and oral-history interviews. Workshops at the Kelkit and Gümüşhane Public Education Centres and weaving examples located in Gerdekhisar, Kızılcaköy, Çağlar, and Kelkit town centre were examined. Information obtained from participants with earlier weaving and yarn-dyeing experience was evaluated through content analysis. The findings show that sheep wool, goat hair, and hemp were used locally, while yarns were coloured with plant materials including madder, mullein, barberry root, walnut leaves and husks, acorn materials, wild mint, sumac, and broom. Geometric motifs locally identified as ağılıının geri, camallının geri, ger, beş dolam, ercüme, per, göz, kurbağacık, and muska were documented. Certain motifs display formal similarities to Old Turkic letters and Turkic tamgas; however, these parallels are treated as comparative morphological resemblances rather than direct proof of uninterrupted historical transmission. The study also indicates that production knowledge is now concentrated among ageing bearers and that the local colour character has changed because workshops obtain dyed yarns from other regions. It therefore recommends documenting local dyeing knowledge, transmitting it through practice-based workshops, and archiving the motif repertoire with accurate local names.

Keywords: Kelkit zili weavings, zili technique, cultural heritage, motif, natural dye.

Giriş

Orta Asya'dan getirilen kültürel öğelerden, geleneksel el sanatlarından biri olan Gümüşhane Kelkit'e özgü "zilli" kilim dokumacılığının Kelkit ve köylerinde artık halk tarafından dokunmaması, kilimlerde eskiden kullanılan "yöreye özgü" kök boyalarının artık kullanılmaması, kilimlerde kullanılan motiflerin adlarının unutulmaya yüz tutması problemlerinden yola çıkılarak bu çalışma yapılmıştır.

Tarihi Orta Asya Türklerine dayanan kilim dokumalarının en önemlilerinden biri de Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinde ve köylerinde genellikle kadınlar tarafından dokunmuş olan Kelkit "zilli" kilimleridir. Bu geleneksel miras, günümüzde köylerde sürdürülememiş, gelecek kuşaklara aktarılamamıştır. Ancak Kelkit ve Gümüşhane Halk Eğitim Merkezlerinde düzenlenen kilim kurslarıyla yaşatılmaya çalışılmaktadır. Günümüzde Halk Eğitim Merkezlerinde dokunan kilimlerde de yöreye özgü kök boyalar kullanılmamaktadır. Kök boyalar geçmişte yöredeki bitkilerden elde edilerek "zilli" kilim dokumacılığında kullanılmıştır. Günümüzde ise yörede bu geleneği bilen çok az sayıda insan kalmıştır.

"Zilli" kilim dokumacılığı ile ilgili olarak "Kelkit Yöresine Ait Zili Teknikli Düz Dokuma Yaygılarından Örnekler" adlı yüksek lisans tezi çalışması yapılmış ve çalışma ile Kelkit zili teknikli düz dokuma örnekleri incelenmiş, bu örnekler tanım ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu teknikler başka yörelerin düz dokuma örnekleri ile karşılaştırılmıştır. Tez çalışmasında Kelkit merkez, Sarıseyh, Kızılcaköy ve Tılıspık köyleri ile Kelkit'in göç verdiği yerlerden (İstanbul, İzmit, Karabük'teki Kelkitliler) tespit edilen yer yaygılarının bir kısmı tanım ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Zili tekniği hakkında bilgi verilmiş ve motif adları belirtilmiş, motiflerin şekilleri çizilmiştir.

Kelkit "zilli" kilimleri ile alakalı olarak "Kelkit Yöresi Zililerinden Çuval, Heybe, Palaz ve Çanta Örnekleri" adlı makale de literatürde bulunmaktadır. Makale, tezin yazarı tarafından kaleme alınmıştır. Makalede kilim örneklerine, zili dokuma tekniğine yer verilmiştir.

Kilimlerle alakalı başka bir yayın da MEB tarafından hazırlanan, mesleki ve teknik eğitim okul/kurumlarında uygulanan çerçeve öğretim programlarında yer alan yeterlilikleri kazandırmaya yönelik, öğrencilere rehberlik etmek amacıyla hazırlanmış olan bireysel öğrenme materyali olan "Kelkit Kilimi Dokumaya Hazırlık" adlı yayındır.

Bu araştırmada unutulmaya yüz tutmuş olan kültürel miraslarımızdan biri olan Kelkit "zilli" kilimlerinin gençler tarafından artık dokunmaması, motif adlarının unutulması problemleri vurgulanmış, ayrıca kilimlerde kullanılan yöresel kök boyacılığının artık sürdürülemedip, başka illerimizde boyanan ve üretilen kök boyalı ipliklerin günümüz halk eğitim merkezindeki kurslarda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yöreye özgü geleneksel kök boyacılığının yaşatılması için sözlü tarih yöntemiyle yörede geçmişte kilimlerde kullanılan kök boyaların yapılışı, kök boyalarda kullanılan bitkiler kilim dokumuş ve iplik boyamış olan yaşlılardan elde edilen bilgiler ışığında ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmada yer alan ve saha taraması ile tespit edilen eski kilim örnekleri de daha önce çalışmalarda kullanılmamıştır. Ayrıca kaynak kişiler de daha önce başka çalışmalarda kaynaklık teşkil etmemiş ve ilk kez literatürde yer alacaklardır.

Bu araştırma ile Kelkit'e özgü "zilli" kilim dokumacılığı, geçmişte yörede dokunan "zilli" kilim örnekleri literatür taraması, saha incelemesi ve "zilli" kilim dokuyan kişilerle yapılan sözlü tarih

çalışması ile incelenip araştırılarak, kilimlerde kullanılan kök boyaların yöredeki hangi bitkilerden elde edildiği tespit edilmiştir. “Zilli” kilimlerde kullanılan motifler literatür taraması ve kilim örneklerinden, sözlü kaynaklardan araştırılmıştır. Kullanılan motiflerin, Göktürk Alfabesi ve Türk damgaları ile benzerlikler taşıdığı tespit edilmiştir.

Araştırma ile Gümüşhane-Kelkit yöresine özgü unutulmaya yüz tutmuş geleneksel el sanatlarından biri olan “zilli” kilim dokumacılığı, kilimlerde kullanılan motifler, motiflerin adları ve bu kilimlerde kullanılan yün ipliklerin geçmişte Kelkit’te hangi bitkilerden kök boya ile boyandığı araştırılması ve dokumalarda kullanılan motiflerin, Göktürk Alfabesi ve Türk damgaları ile benzerlikler taşıdığı tespit edilmesidir.

1) Orta Asya’dan getirilen kültürel öğelerden, geleneksel el sanatlarından biri olan Gümüşhane Kelkit’e özgü “zilli” kilim dokumacılığının Kelkit ve köylerinde artık gençler tarafından dokunmaması,

2) Kilimlerde eskiden kullanılan “yöreye özgü” kök boyalarının artık kullanılmaması, kök boya yapılan bitkilerin adlarının unutulması. Gümüşhane ve Kelkit Halk Eğitim Merkezlerinde dokunmakta olan kilimlerde Hakkari, Kayseri ve Afyon’da üretilen ve o yörelere özgü bitkilerden yapılan kök boyalı yün ipliklerin kullanılması

3) Kilimlerde kullanılan ve adı geçen illerden getirilen kök boyalı ipliklerin de, geçmişte Kelkit yöresine özgü kök boyalı iplikler ile dokunan kilimlerle renk, ton bakımından farklılık arz etmesi. Günümüzde Gümüşhane ve Kelkit Halk Eğitim Merkezlerinde dokunan kilimlerin renk bakımından aslına uygun olmaması.

4) Eski kilimlerin köylere gelen yabancılar ve pazarlamacılar tarafından değerinin çok altında veya kalitesiz halı karşılığında toplanmış olması. Böylelikle eski, antika değerindeki kilimlerin yörede kalmaması.

5) Dokumalarda kullanılan motiflerin, Göktürk Alfabesi ve Türk damgaları ile benzerlikler taşıdığı bilinememesidir.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yöntemleriyle yapılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak daha önce yapılmış olan çalışmalar gözden geçirilmiştir. Konu ile ilgili kaynaklar taranmış, bilgiler toplanmıştır. Kitaplar, tezler, makaleler taranmış, konu ile ilgili haber sitelerinde yer alan bilgiler, görseller, video kayıtları incelenmiştir. Ayrıca Gümüşhane ve Kelkit Halk Eğitim Merkezlerine gidilerek kilim dokuma atölyeleri ziyaret edilmiş, dokunan kilimler, kilim dokumada kullanılan malzemeler incelenmiştir. Kilimler ve malzemeler fotoğraflanmıştır. Ayrıca usta öğreticiler Saliha Özdamar, Memnune Toygar Zorlu ve kilim dokuyan kişilerle sözlü tarih çalışması yapılmıştır.

Kelkit Gerdekhisar Köyü’ne gidilerek geçmişte kilim dokumuş ve dokudukları kilimlerdeki iplikleri boyamış olan Mevlüde Tekin (94 yaş), Nimet Yücel (80 yaş) ile görüşme yapılmıştır. Köyde şu anda var olan eski kilim, bulgur çuvalı örnekleri incelenerek fotoğraflanmıştır. Kelkit Kızılcaköy’e de gidilerek köyün yaşayan en eski kilim ustası Ganime Meral (95 yaş) ve diğer kilim ustalarından Fermuda Meral (64 yaş) görüşülmüştür. Ayrıca Kelkit’te ve köylerinde annelerin kızlarına geçmişte çeyiz olarak dokuttuğu veya dokuduğu halen de bazı evlerde saklanan kilimlerden örnekler tespit edilerek fotoğraflanmıştır. Ayrıca fotoğraflanmış bu kilim örneklerinden hareketle kilimlerde kullanılan motiflerdeki şekiller görseller yoluyla verilmiştir. Daha sonra tüm bu bilgiler, görseller, toparlanarak konu ile ilgili bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Son olarak yukarıda belirtilen yazılı, sözlü,

görsel kaynaklardan elde edilen bilgilere içerik analizi yapılarak Kelkit “zilli” kilimleri ile ilgili bilgiler sunulmuştur.

Bulgular

Kelkit “Zilli” Kilim Dokumacılığı ve Tarihçesi

Türk toplumları Orta Asya’dan getirdikleri inanç ve kültür hazinelerini göç ettikleri yerlerdeki geçmiş kültürlerin izleriyle kaynaştırmış ve bir sentez oluşturarak bunları sanat anlayışlarına yansıtmışlardır. Bu duruma en iyi örneklerden biri el sanatlarımızdan olan dokumalardır (Çalış, 2014, s. 13). Türkler, Anadolu’ya geldiklerinde de Orta Asya’daki dokuma geleneklerine dayanan, engin bir dokuma kültürlerini beraberinde getirerek devam ettirmişlerdir.

Kilim dokumacılığı da geleneksel el sanatlarımızdan, kültürel mirasımızın en yaygın olan türlerinden biridir.

Türk halı ve kilimleri yabancı seyahatnamelere bile konu olmuş, 1271- 72 yıllarında Anadolu’dan geçen Marko-Polo Seyahatnamesinde “dünyanın en iyi ve en güzel halılarının” Anadolu’da yapıldığını yazmış ve Selçuklu ülkesinde yapılan halıların üstünlüğüne işaret etmiştir (Çalış, 2014, s. 14).

Kilim kelimesinin Farsçadan geldiği söylenirse de, Türkçe bir kelimedir. Farsçada aynı anlama gelen “gelim”, “kelim” kelimelerinin Türkçeden alındığı kabul edilmektedir. Tüm Slav dilleriyle, Ukrayna ve Rusya dillerine, Türkçeden geçmiş olup, kilim şeklinde kullanılmaktadır. Kilim kelimesinin Farsçada ve Türkçe yazılmış eski metinlerde “yere serilen yaygı ve derviş cübbesi” anlamına geldiği, bazı eski Türkçe metinlerde de saçaklı kilim kelimesine rastlandığı belirtilmiştir (Kılıç ve Yayın, 2010, s. 184). Türkçede kilim sözcüğü, “tüysüz bir halı” anlamında da kullanılmaktadır.

Tarihi Orta Asya Türklerine dayanan kilim dokumalarının en önemlilerinden biri de Kelkit kilimidir (MEB El Sanatları Teknolojisi,2011). Kelkit kilimi, kirkitli dokumalar sınıfından zili dokuma tekniğiyle dokunan bir kilim türüdür. Zili kilimin kökeni Orta Asya Türklerine dayanmaktadır. Orta Asya Türk tarihi konusunda yapılan araştırmalara göre o dönemlerde kilimin uzun ve tüylüsüne “Zilu” denilmekte olup “Zilu” kelimesi Türkçe ağız ve şive farklılıkları ile değişerek “zili, zilli kilim” olarak günümüze kadar gelmiştir (Kelkit Kilimi Dokumaya Hazırlık: 3). Kelkit yöresinde de bu kelime “zilli” kilim olarak kalmıştır (Uras, 2003). Günümüzde zili kelimesi kilim, renkli uzun yolluk anlamında kullanılmaktadır (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü).

İki veya daha çok iplik grubunun çeşitli şekillerde birbiri arasından, altından üstünden geçirilerek meydana getirilen ürüne zili dokuma denir. Zili dokuma çözgü çiftlerine uyulmayarak üç üstten bir alttan, motiflerin içini ve dışını değişik renklerle tamamen doldurarak yapılan düz dokuma tekniğidir (Yıldırım ve Baylan, 2010, s. 417) Kelkit yöresine ait zili tekniği ile dokunmuş, örnekler yatay kuşaklar üzerine motiflendirme yapılarak üretilmiştir. Zililer çeşitlemelerini kuşakların üzerine motiflerin yerleştirme biçimine göre almaktadır. Kuşakların ve motiflerin yerleştiriliş biçimi yörede üç farklı türde yapılmaktadır. Bunların yöresel adları ile Zilli, Ala ve Serpme kilimlerdir. Kilim yörede teknik değil dokuma anlamında kullanılmaktadır (Çalış, 2014, s. 51).

“Zili dokumada motif özelliğine göre atkı (yüz ipi) 2 veya 4 argıç (çözgü) atlanıp, sıra takip edilerek sarma suretiyle dokunur. Bu suretle motifler zili (sili) dokumasında geniş yüzeylidir.

Desenleri Türkistan halıları ile benzerlik gösterir. Dokuma tekniği çok değişik türde desenlerin dokunmasına el vermediğinden, bugüne kadar çok az değişime uğramış, Orta Asya özelliklerini kaybetmemiştir. Kullanılan bezemeler çoğunlukla geometrik formdadır” (Yıldırım ve Baylan, 2010, s. 417).

“Zililerde, dokuma tekniği elverişli olmadığından çok çeşitli desenler dokunamaz, donmuş “Arkaik desenler” denilen, Orta Asya’dan bu yana çok az değiştiği tahmin edilen bugün hâlâ Türkistan- Türkmen halılarında değişik çeşitlilik görülen “sekizgen Türkmen gülü” desenleri ve 14.- 15. yy Timurlu minyatürleri zeminlerinde iç içe zigzag desenleri görülür. Bazen dama taşı gibi arada boşluklar bırakılarak değişik bir görünüş elde edilebilir. Zili dokumalarda çeşitli hayvan, çiçek, ağaç gibi figüratif motiflerin yanı sıra soyut motifler de yer almaktadır” (Yıldırım ve Baylan, 2010, s. 417).

Tarihçesi oldukça eskiye dayanmakta olan Kelkit dokumalarından kilim, heybe, bulgur ve buğday çuvalı, cecim, palaz dokunmuştur. 1876 Trabzon Salnamesinde “Kelkit kazasına tabii Balahor, Sadak ve İlaç Karyeleri ile Koşmaşat Nahiyesi taraflarında kilim, seccade ve heybe” dokunarak Trabzon taraflarına nakil yapıldığı belirtilmiştir (Kelkit Zilli Kilimleri- Kelkit Kaymakamlığı).

“Zilli” kilim, Kelkit’e has geçmişten gelen bir kültür ve sanat eseri olarak ün yapmıştır. Ancak bundan 60-70 yıl öncesine kadar çok yaygın olarak köylerde dokunup kullanılmasına rağmen, son yıllarda bu kültürel miras unutulmaya yüz tutmuştur. Yörede, özellikle dokuma merkezi olan köylerde bile, kaybolmakta olan Kelkit “zilli” kilim dokumacılığı Halk Eğitim Merkezlerindeki kurslarla yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Kelkit Kilimlerinde Dokumada Kullanılan Araç ve Gereçler

Kelkit yöresindeki “zilli” dokumalar, dik tezgâhlarda dokunmaktadır. Yörede, geçmişteki dokumalar ahşap tezgâhlarda yapılmıştır (KK-1). Ahşap tezgâhlara yörede “kemk” (KK-2) adı verilmektedir. Tezgâhlar günümüzdeki tezgâhlara daha büyüktür. Günümüzde Halk Eğitim Merkezlerinde metal tezgâhlar kullanılmaktadır.

Foto 1: Metal Tezgâh Foto 2: Metal Tezgâh Foto 3: Gücü Demiri Foto 4: Varangelen
(Kelkit Halk Eğitim Merkezi) (Gümüşhane Halk Eğitim Merkezi)

Foto 5: Zilli kilim dokuma, Foto 6: Demir, çivi, kirkit (soldan sağa) Foto 7: Dokumada kullanılan kirkitin kullanımı iplik

Kilim dokumada kirkit, çivi (ahşap), çözgü aleti (demiri), gücü demiri, varangelen kullanılmaktadır. Kelkit “zilli” kilimlerinde dokuma malzemesi olarak da kök boyalarla boyanmış yün iplikler kullanılmaktadır.

Kelkit Kilimlerinde Kullanılan İplikler ve Kök Boyalar

Geçmişte Kelkit ve köylerinde kilim dokumada saf koyun yünü, keçi kılı, kendirden yapılan iplikler kullanılmıştır (KK-1; KK-3). Ancak saf koyun yününden olan kilim değerli olarak kabul edilmiştir.

Saf koyun yünleri kadınlar tarafından önce yıkanır, taranır, daha sonra da yünler iğ, teşi denilen aletle eğrilerek, yumak ip haline getirilirdi. İplikler boyanmak üzere sarılarak kelep yapılırdı (KK-3). Boyamaya hazır hale getirilen iplikler, geçmişte tamamen yöreye özgü bitkilerden ve köklerinden yapılan doğal boylarla boyanmıştır. Kilim dokuyan kadınlar aynı zamanda topladıkları bitkilerden, bitki köklerinden doğal boya yapmışlardır. Ancak günümüzde yöreye özgü kök boyların yapıldığı bitkilerin adları ve kök boyacılığı unutulmaya yüz tutmuş olup ipliklerin boyama işlemi de yapılmamaktadır.

Günümüzde Gümüşhane, Kelkit, Şiran Halk Eğitim Merkezlerinde dokunan kilimlerde doğal kök boyalı iplikler kullanılmaktadır. Ancak Kelkit Halk Eğitim Merkezi dokuma atölyesindeki doğal kök boyalı iplikler Kayseri’den (KK-4), Gümüşhane Halk Eğitim Merkezindeki Afyon’un Bayat ilçesinden getirilmektedir (KK-5). İplikler daha önce de yapımının maddi külfet olduğu gerekçesiyle Kelkit Kaymakamlığına, Hakkari yöresinden getirilmiştir (Yıldırım ve Baylan, 2010, s. 445).

Doğal boyacılık Türklerde köklü bir geleneğe sahiptir. Orta Asya halı sanatı ile birlikte başlamış, gelişmiş ve yine halı sanatı ile birlikte yaşanan göç sonucunda Anadolu’ya taşınmıştır. Anadolu’nun zengin bitki kaynaklarına sahip olması avantajını da kullanarak, Anadolu’da daha önce yaşamış uygarlıkların bilgi, gelenek ve görenekleri ile sentezlenerek güçlü bir Türk doğal boyacılık kültürü oluşmuştur (Okça ve Genç, 2015, s. 241). Anadolu’da bitki kullanarak boyama yapılması çok eskilere dayanmaktadır. Osmanlılar döneminde halıcılık ve kilimcilik gibi el sanatlarıyla uğraşılan yerlerde boyacılık yapılmış ve boya bitkileri yetiştirilmiştir (Genç, 2014, s. 177). Geçmişte Kelkit ve köylerinde de, yöredeki bitkiler toplanarak “zilli” kilim dokumacılığında kullanılan yün ipliklerin boyama işlemi yapılmıştır. Doğal boylar çoğunlukla, meyve kabukları, bitki sapları, tohumlar ve bitki köklerinden elde edilmiştir. Bitkisel boylardan sağlanan renkler ton bakımından çok çeşitlilik göstermiştir (Çalış, 2014, s. 40). Doğal boylarda üç ana rengin varlığı dikkat çekmiştir. Bunlar kırmızı, sarı ve mavidir. Yeşil, mor, turuncu, siyah, bej, gri renkler karışımlardan elde edilebildiği gibi tek bitkiden de sağlanmıştır (Çalış, 2014, s. 40). Kelkit kilimlerinde kullanılan ana renklerden kırmızıyı ve tonlarını, bordoyu veren ve yörede yetişen “kök boya” (Genç, 2014, s. 176-212) adlı

bitkidir. Kelkit'in Gerdekhisar, Kızılcaköy'de yaşayan ve geçmişte dokudukları kilimlerin, cecimlerin, palazların ipliklerini boyayan yaşlılarla yapmış olduğumuz görüşmelerde kök boya bitkisinin köklerinden kırmızı ve tonlarını elde ettiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca kırmızıya tonlamayı vermesi için yörede "kızamık" denilen bitkinin kökünü de kattıklarını belirtmişlerdir. Siyah rengi de etmek için de sığırkuyruğu bitkisini kullandıklarını ifade etmişlerdir.

Gerdekhisar Köyü'nden 94 yaşındaki Mevlüde Tekin (KK-3) kilimlerde kullanılan boyaları ve boyama işlemini şöyle ifade etmektedir: "Kilim dokumayı, boyamayı 15-16 yaşında kaynanam Tükaz Tekin'den öğrendim. Köyde Nimet, Bağdagül, Meryem ve ben dokurduk. Palaz, heybe, çuval, kilim dokurduk. Koyunlarımız, keçilerimiz vardı. Keçilerin kılından kıl palaz dokurdum. Koyunlarımızın yünlerini kırkar, yünleri yıkardık. Eğirip ip yapardık.

Kendirden de on beş tane kendir palaz dokudum. Kendirleri iki hafta gölde bekletir, ıslatırdım. Öküz arabasının tekerinde ezerdim. Teşi'de de eğirirdim. Bir kere de kendirleri ıslanması için dereye koymuştum, sel geldi aldı gitti. Gitti emeklerim.

Yün ipleri de boyardık. Sığırkuyruğunu toplar, kuruturduk. Sığırkuyruğunun dalını, yaprağını suya atıp kaynatırdık. Kara rengi verir. Sabah erkenden gün çıkmadan sığırkuyruğunu suya batırırdık, kaynatırdık.

Kök boya dediğimiz bitki var. Bahçelerde olur. Köyde eski değirmenin oralarda olurdu. Bizim kapının önünde de olurdu ama şimdi yok. Onun kökü oluyor. Güz gelende kökünü alırdık. Kökünü koyar kaynatırdık suyu çıkar, ona da yün ipleri koyardık. Yine iplerle de kaynatırdık. Narıncı (kırmızı) renk olurdu. Ekşi elmayla beraber koyup kaynatırdık. Ekşi elma rengini attırmazdı.

Daha sonra kara suyu dökerdik. İpleri de yıkar iplere asar kuruturduk. Öbür renkleri de kaynanam boyatırdı. Dokuduğumuz kilimlerde sarı, beyaz, gök (mavi), kara, narıncı renkler olurdu.

Kilim dokumak için de iki kişi kemki kurardık. Sürgüsünü takardık. Gulik, beş dolam, ger, per, ağıllının peri nakışlarını koyardım. Gündüz koyun yayardım. Gecedem, tıngılın başına koyar, dokurduk. Kilimi 15 günde dokurdum. Kelkit'e satardım kilimleri. O zaman kilim dokumayı kızlarıma, gelinime öğrettim. Torunlarıma hep dokudum, şimdi bende bu iki parçadan başka yok. Köye gelen çerçilere de çok verdim. Şimdi köyde kilim dokumasını bilen kız yok".

Gerdekhisar Köyü'nde yaşayan ve 80 yaşında olan Nimet Yücel de (KK- 1) görüşmemizde kırmızı ve bordo renk için kök boya bitkisinin köklerini, siyah için de sığırkuyruğu bitkisini, boyaların suda akmaması, solmaması için de limon tuzunu ve şapı kullandıklarını belirtmiştir.

Nimet Yücel'in anlatımı şu şekildedir:

"Kilim dokumaya 16 yaşında başladım. Uzunkol'dan gelen kaynanam Hava Sayar öğretti. Kaynanamın anası Sarışeyh Köyü'ndenmiş. Orada çok kilim dokurlarmış. Ona da annesi öğretmiş. Kilim, palaz, heybe dokudum. Kilim dokuduğum kemk, mazi çatıda duruyor. Kilimlerde kırmızı (narıncı), yeşil, kara ve sarı rengi kullanırdık. Koyun yününü yıkar, tarar, eğirirdik. Kelep eder, boyardık. Kıl palazlar da dokurduk.

Kilimlere ağıllının geri, beş dolam, büyük nakış koyardım. Büyük nakışta beş tane ger vardı. Gündüz tarlada çalışır, gecede dokurduk. Parayla başkasına satardık. Kilimlerin, 4 metre boyu, 2 metre eni vardı. 20 günde sadece geceleri bir kilim dokurduk. Kızım, Lale'ye de öğretmişim. Şimdi İstanbul'da yaşıyor. O da bekarken dokuduğu kilimi saklamış ama kilim İstanbul'da su, nem alıp çürümüş.

Sığırkuyruğunu güze doğru toplar, kuruturduk. Büyük kazanlarda kaynatırdık. Siyah suyu çıkardı. Siyah suya da iplikleri koyarak iki saat kaynatırdık. İpler siyah renk olurdu.

Kök boyası bitkisini de köyde Mehmet Bey'in tarlasının ve Taşköprü'nün oralardan toplardık. Köklerini çeker alır, kuruturduk. Taşta, el değirmeninde kök boyayı çeker, toz haline getirirdik. Boyayı da kazanlara atar kaynatırdık. Epey kaynadıktan sonra, renkli suyu çıktıktan sonra ipleri koyardık, iplerin rengi rengi kırmızı ile bordo olurdu. Renkler akmasın, solmasın diye şap veya limon tuzu atardık.”

Aynı köyde yaşayan Hatun Köksal ise görüşmemizde boyama işlemini yapmadığını, ancak kayınvalidesi Gülperi Köksal'ı ve İpek bibiyi boyama işlemi yaparken gördüğünü belirtmektedir. Kendisinin de “boya için kızamık kökü söktüğünü”, “yaprakları yeşil, kökü sarı olan kızamık kökünü, köyde telli tarlanın aşağısından, taşköprü civarından söküp getirdiğini”, “kökün büyük kazanlarda kaynatıldığını, bu kökle iplerin sarı renge boyandığını” (KK-6) ifade etmektedir. Yörede sarı rengi elde etmek için kızamık kökü bitkisi kullanılmıştır.

Ayrıca Kelkit'in “zilli” kilim dokumalarıyla tanınan ve geçmişte her evde bir kilim tezgâhının olduğu Kızılcaköy'de de kırmızı için kök boya bitkisinin kökü kullanılmıştır (KK-7; KK-2). Ayrıca yörede kuşburnu kaynatılarak, ipler de suda kaynatılmak suretiyle kırmızı renk de elde edilmiştir (Çalış, 2014, s. 164). Kızılcaköy'de yapılan dokumalarda kızamık kökü, kök boyaya katılmak suretiyle de kullanılmıştır (KK-7; KK-2). Yeşil renk içinse hazır boya da kullanılmıştır (KK-7; KK-2).

Siyah rengi elde etmek için geçmişte sığırkuyruğu bitkisi, ceviz yaprağı- kabuğu, palut (palamut) kabuğu, palut kozalağı, nane (Çalış, 2014, s. 164). Kelkit yaylası çamuru da kullanılmıştır (Çalış, 2014, s. 166). Ayrıca sumaktan bordo, kök boyadan yavru ağzı, pembe ve turuncu da elde edilmiştir (Çalış, 2014, s. 51).

Geçmişte ekşileme (acılama, mordanlama) yaparken de yörede ekşi elma gacı, şap, yarpuz (yabani nane), sütleğen, karbonat, limon tuzu kullanılmıştır (Çalış, 2014, s. 51). Eskiler, yarpuzlu (yabani nane) suda ipleri bir saat kaynatarak da ekşileme yapmışlardır (Çalış, 2014, s. 167). Ekşilemede genellikle şap veya ekşi elma gacı kullanılmıştır. Bununla ile renklerin akması, solmaması sağlanılmıştır. Ayrıca meşe kökü ve meşe palamudu da boyaların parlak ve sabit kalabilmeleri için yardımcı katkı maddeleri olarak kullanılmıştır.(Çalış, 2014, s. 41).

Kırmızı kök boyayı acılarken içine şap atıldığı gibi geçmişte ekşi elma gacı da açılama da kullanılmıştır. Kazanın içine ekşi elma gacı atılıp kaynatılır, kaynayan gıklar ezilme haline gelince ipler konulup kaynatılır ve daha sonra ipler yıkanıp kurutulurmuş. Acılanan ipler daha sonra, kazanda kaynatılan kök boyalı suda, ipliklerin aralarına tekrar kök boya serperek kaynatılmış. Kazanda soğuyana kadar bekletilmiş. İyice soğuyan sudaki iplikler daha sonra akan suda iyice durulanarak, kurutulurmuş (Çalış, 2014, s. 164). Ancak günümüzde Kelkit'te iplik boyama işlemi yapılmamaktadır. Bu kültürel miras hemen hemen günümüzde yörede unutulmuştur. 1996-98 yıllarında Kelkit Kaymakamı Nuri Okutan'ın yörede başlattığı zilli kilim projesi kapsamında kültürel miras canlandırılmaya çalışılmış, kök boyalarla boyatılan ipliklerden zilli kilimler dokutturulmuştur.

Altunay Turan'da bu tarihlerde Kelkit'te iplik boyama işlemi yapmıştır. Altunay Turan, boyama işleminin yapılışını şu şekilde anlatmıştır:

“Mordanlama (Ekşileme): Bir gün önceden iplikler kazanın dibine dizilir. Aralarına avuçla şap serpilip iplikler kat kat döşenir. Kazanın alabildiği kadar kat yapılır. Sonrasında iplerin yüzüne

çıkacak kadar su doldurulur. İpler kaynamaya başlayınca aktarılmaya başlanır; yani karıştırılır. İyice kaynatılır bir saat kadar, sonrasında ateş söndürülür kazan kendi haline bırakılır. Bir gün sonra ipler süzülür. Ve akan suyla durulanır.

Boyama: Kazanın dibine iplikler tek sıra halinde dizilir. Aralarına iki ölçek (tabak) kök boya dökülür. Kazanın aldığı kadar kat yapılır. Gene yüzüne çıkacak kadar su doldurulur ve kazan ateşe konur. Su ne kadar kaynarsa renk o kadar güzel olur. Misal bir saat kaynayan ipler açık kırmızı yada pembemsi, iki saat kaynayan ipler koyu kırmızı, sabaha kadar bekleyen ipler bordo rengini alır. Kaynarken aktarılma işlemi yapılır.

Ebruli boyama: İpler kurdele şeklinde sıkıca bağlanır ve serbestçe kazana dizilir. Bu şekilde boyanırsa boyanın az gittiği yerler daha açık olur.

Boyamalar şapla yapılırsa açık tonlar elde edilir. Bu yüzden siyah renkte şap kullanılmaz. Eskiler Kelkit yaylasında bulunan çamurla siyah renk elde edermiş.

Yıkama: Boyanan ipler akan suyla bolca yıkanır. Taki suyun rengi durulanıncaya kadar. İpler serilir kurutulur.

Eğer yavruağzı ve turuncu tonunu elde etmek istiyorsak, kırmızı kök boyayı kullanırken ekşileme sırasında sütleğen otu kullanmak gerekir. Kaynama süreleri tonları etkiler. İkinci kaynatmada, turuncu renk yavruağzı olur.

Kızamık kökü ile sarı renk elde edilir. Şap ile ekşilenir. Kızamık kökü kazana kök halinde konur.

Siyah ile bordo renkleri sumak ile elde ederiz. Yaprakları da boyamada kullanılabilir.

Mavi renk için indigo (ağaç) tozu kullanılır.

Yeşil renk için sarıya boyanmış ipler karbonat katılmış suda yarım saat kaynatılır. Durulamadan açık havada bekletilir ve bir gece sonra yıkanır.

Boyamada püf noktaları zamanla elde edilir. Kök boya kullanılırken suyun kaynama süreleri farklı tonları verir” (Çalış, 2014, s. 165-166).

Foto 8. 9. 10.: Teş ile iplerin eğrilmesi, kelep haline getirilmesi, ipliklerin boyanması.

Foto 11: Boyamada kullanılan süpürge otu Foto 12: Meşe (Palut) Kozası Foto 13: Kızamık Kökü

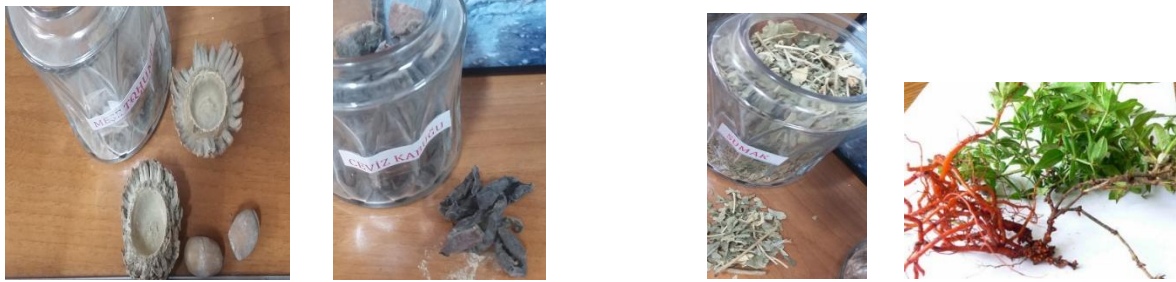

Foto 14: Meşe (Palut)Tohumu Foto 15: Ceviz Kabuğu Foto 16: Sumak Foto 17: Kök boya Bitkisi Kökü

Foto No 8- 9-10-11-12-14-15-16, Kelkit Halk Eğitim Merkezi'nden teşhir salonundan alınmıştır.

Kelkit Zilli Dokuma Örnekleri ve Kullanılan Motifler

Kelkit zili tekniğindeki düz dokumalar heybe, çuval, kilim, palaz, çanta olarak dokunmuştur. Kelkit zilli kilimlerinde kullanılan desenler geniş yüzeylidir ve oldukça yer kaplamaktadır. Teknik çok farklı desenlerin dokunmasına elverişli olmadığından dolayı genellikle üçgen, kare ve benzeri gibi geometrik desenlerin yan yana veya çaprazlama şekillerle bir araya getirilmesi ile oluşturulur. Desenler çok sık, iç içe girmiş bir bütün oluşturabildiği gibi çok seyrek ve anlaşılabilir bir halde de kullanılmıştır (Çalış, 2014, s. 52).

Türk dokumalarındaki motiflerin menşei, Türk damgaları ve Türk mitoloji (inanç, efsane, yaratılış ve tabiat) olarak iki kaynağa dayanır (Çalış, 2014, s. 53). Anadolu kilimlerinde kullanılan motiflerin anlamları da bölgelere göre farklılık gösterir. Motifler dini inançları, asaleti, gücü sembolize eder. El dokumacılığında dokumaların dili sadece dokumacının hünerini göstermekle kalmaz, ayrıca onların mesajlarını da iletir (Yıldırım ve Baylan, 2010, s. 417).

Kelkit kilimlerindeki, dokumalarındaki motiflerin adları yöreseldir. Kilimlerde motiflerin perli, beş dolam, ercüme, edime, karalı, kara nakış, yasamlar, dört göz, kıvrımlar, boncuk (KK-7; KK-2) eğri zincir, tavşan ayağı, ger, tırmık (tarak) (KK-8), dört gözlü gulik, sığır sidiği (KK-6), ağıllının geri, camallının geri, büyük nakış gibi adları vardır (KK-1; KK-3).

Kilimler eskiden Kızılcaköy'de genellikle 9 ayak eninde, 18 ayak boyunda dokunmuştur. Kilim dokuyan kişi ayak boyunu ölçü olarak kullanmıştır (KK-2). Kilim dokuma işi çok zahmetli olup, en iyi kilim ustası bile bir kilimi bir ayda dokuyabilmektedir (KK-5).

Kelkit Zilli Dokumalarından Örnekler

Yapılan araştırmalar sonucunda Kelkit merkez ve Gerdekhisar Köyü'nde yaşlılardan kızlarına, torunlarına kalan eski kilimlerden, heybelerden, çuvallardan örnekler tespit edilmiştir. Bu örnekler kök boya ile boyanmış olup eski motifleri içermektedirler. Tespit edilen bu örneklerden motifler tespit edilmiştir.

Çok nadide olan bu örneklerin sayısı günümüzde oldukça azalmıştır. Özellikle görüşme yapılan kişiler, bu eski kilimlerin, dokumaların köylere yıllar öncesinden gelen seyyar satıcılar tarafından kalitesiz halılar karşılığında toplandığını belirtmişlerdir. Kilimlerin kıymetinin evvelden bilinmediğini vurgulamaktadırlar. Kilim dokuyan yaşlılardan bazıları da dokuma işini geçim kaynağı olarak yaptıklarından ellerindeki kilimleri sattıklarını belirtmektedirler. Yörede, geçmişte kızların çeyizlerine mutlaka “zilli” kilim dokuyup yada dokutturup konulmuştur.

Örnek 1:

Foto 18: Merhum Gülperi Köksal'a ait bulgur çuvalı

Zili dokuma tekniğindeki bulgur çuvalı örneği Kelkit'in Gerdekhisar Köyü'nden 1905 doğumlu Gülperi Köksal'a aittir. Bulgur çuvalı olarak Gerdekhisar köyü'nde dokunmuştur. Yaklaşık 100 yıllıktır. Yatay kuşaklardan oluşan “Zilli” türünde dokunan çuvalın merkezindeki kalın kuşakta Camallının geri içinde çift perli ve gulik, şak motifinin yarımı ile Ağıllının yarımı kullanılmıştır. Kalın kuşağın kenarlarında da ağıllının çerçevesi (yay burcu) motifleri kullanılmıştır.

İnce kuşaklarda ise çerçeveli şeytan peri, eğri zincir, çift eğri zincir, şeytan perlinin yarımı, beş fırlam motifleri kullanılmıştır. Kenar bordürü olarak da sığır sidiği motifi kullanılmıştır. Dokumada kullanılan malzeme saf yün olup, kök boya ile boyanmıştır. Kök boya ile boyandığı için hiç solmamış ve renkleri günümüze kadar ulaşmıştır. Çuval daha sonra dikiş yerlerinden sökülerek yer yaygısı olarak kullanılmıştır. Şu anda yer yaygısı olarak merhum Gülperi Köksal'ın gelini Hatun Köksal'ın evinde bulunmaktadır.

Örnek 2:

Foto 19: Merhum Hasan Yücel'e ait bulgur çuvalı

Foto 19'daki bulgur çuvalı örneği Kelkit'in Gerdekhisar Köyü'nde Merhum Hasan Yücel'e aittir. Bulgur çuvalı olarak dokunmuştur. Yaklaşık 100 yıllıktan daha fazladır. Çuval daha sonra dikiş yerlerinden sökülerek yer yaygısı olarak kullanılmıştır. Çuval, merhum Hasan Yücel'in kızı Mesude Can'da bulunmaktadır. Şu anda yer yaygısı olarak adı geçen köydedir. Çuvallarda, desen özelliği, ortada geniş tutulmuş olup ana kuşakta Ağılının geri motifi, Camallının geri motifleri yer almaktadır. Kelkit'in eski adı Ağıl ve Camallı olan köyleri bulunmaktadır. Motif adlarını da bu köylerin adından almış olması muhtemeldir.

“Ağılının geri adı verilen bu motif aslında bereket motifidir. Çuvallarda merkeze oturtulan bu motifi, toplanıp çuvallara doldurulan ve saklanan mahsulün bereketli olması arzusu olarak yorumlayabiliriz” (Yıldırım ve Baylan,2010: 444.)

Örnek 3:

Foto 20: Kelkit'in Çağlar (Hasut) Köyü'nden Naime Zengin Foto 21: Kelkit'te Öznur Tuğlu'ya tarafından dokunan kilim ait kilim

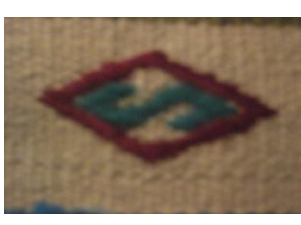

Foto 22: Lale Yücel tarafından dokunan kilim Foto 23: Nimet Yücel tarafından dokunan kilim

Foto 24: Mevlüde Tekin'in Foto 25: Palaz Foto 26: Naciye Can'ın kilimi Foto 27: Heybe kilimi.

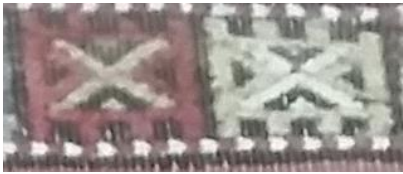
Kelkit Zilli Dokumalarında Kullanılan Motifler ve Yöresel Adları

		
Şeytan Perli	Çerçeveli Şeytan Perli	Şeytan Perlinin Yarımı
		
Eğri Zincir		Çift Eğri Zincir
		
Beş Fırlam (Beş Dolam, Ercüme, Çengel, Teş Tek)	Çerçevli Beş Fırlam	Çift Beş Fırlam

		
Eğri Zincir ve Şeytan Perlinin Yarımı		
		
Ağıllının Çerçevesi (Yay Burcu)	Ağıllının Çerçevesi (Yay Burcu)	Ağıllının Yarımı
		
Ger	Çerçevesi Ger	Gerli Göz
		
Şak Motifinin Yarımı	Ağıllının Geri	Ger ve Şeytan Perlinin Yarımı
		
Camallının Geri		Camallının Geri
		

Tekli Perli	Çiftli Perli	Çiftli Perli
		
Çerçevesiz Tekli Perli	Çift Perlinin Yarımı (Yasamlar)	Tespikli Çift Perli
		
Pıtrak	Çerçevesiz Pıtrak	Çerçevesiz Pıtrak
		
Gulik	Çerçevesiz Gulik	Tesbihli Gulik
		
Koç Boynuzu	Çerçevesiz Koç Boynuzu (İçinde 5 Fırlam)	Çerçevesiz Koç Boynuzu (İçinde 5 Fırlam)
		
Karanakış		Kurbağacık

		
Çerçevele Gulik ve Yarımları	Gulik Yarımı ve Ger	Gulik Yarımı
		
Tavşan	Tavşan ve Değirmen Çıkırığı	Tavşan Kozacı
		
Boncuk	Çerçevele Pıtrak	Koç Boynuzunun Geri
		
Göz	Gulik İçinde Göz	Gulik İçinde Göz
		
Çerçevele Gulik	Gözlü Gulik	Göz ve Gulikler
		
İki Göz Gulik	Çoğaltılmış Gulik	Gerli Göz

		
Çerçevesiz Gulik ve Yarımları,	Çoğaltılmış Gulik ve Yarımları,	Gözler (Nazarlık),
		
Büyük Gözler İçinde Gulik	Tarak (Sandıklı)	Kum Saati
		
Ger ve Saç Bağı	Saç Bağı	
		
Civan kaşı (Sığır Kuyruğu)	Saç Bağı	
		
Tespih		

Dokumalarda Kullanılan Türk Damgaları ve Motiflerin Göktürk Alfabesi ile Benzerliği

Türk kültüründe damga, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar süregelmektedir. Türk boylarında damgalar taş, kaya, ağaç, halı, kilim, hayvanlar, süs eşyaları, kap-kacak, nazarlık, mimari yapılar, zırh, giyim-kuşam, silah, mezar taşları vs. gibi çok geniş kullanım alanı olan simgesel işaretlerdir (Güllüdağ, 2015, s. 132). Türklerin tarih boyunca aile, oba, oymak, boy, devlet gibi kavramları ifade etmek için belirli işaretleri damga-im-en olarak kullandıkları bilinmektedir Türk

damgalarının bu kadar çeşitli yerlerde kullanılması, Türk toplumunun folklor ve etnolojik malzemelerinin zenginleşmesinde başlıca unsur olmuştur (Güllüdağ, 2015, s. 133). Damgalar Türk alfabesinin oluşumundan önceki iletişim aracı olarak düşünülebilir (Güllüdağ, 2015, s. 134).

Orhun'dan Anadolu'ya kazar uzanmış olan Türk damgaları, Orhun ve Yenisey Kitabelerindeki benzer, çok az farklı veya tamamen farklı şekilleriyle Anadolu'daki çeşitli oba, boya, aşiret ve aileler arasında kullanılmış ve hala da yaşamaktadır. Türk damgaları Anadolu'da kilim ve halılarda, heybe, torba ve un çuvallarında da kullanılmıştır.

Geçmişin izlerini taşıyan ve tarihi Orta Asya Türklerine dayanan Kelkit kilim, heybe, çuval dokumalarında kullanılan motiflerde de Türk damgalarını ve Göktürk Alfabesinin harflerinden bazılarını görmek mümkündür.

Geçmiş Orta Asya Türklerine dayanan Kelkit'in "zilli" kilimlerinin desenlerinde Göktürk alfabesi harfleri yaşatılmaktadır (TRT Avaz Video Kaydı, 15 Nisan 2015). Lale Yücel'e tarafından 70- 80 yıl önce dokunan zilli kilimde, Orhun Yazıtlarında kullanılan Göktürk Alfabesinde "B" harfi karşılığı olan motif, kullanılmıştır. Göktürk Alfabesinde "F" harfi karşılığı olan motif de kilimlerde, çuvalarda, heybelerde yörede "şeytan perlinin yarımı" adıyla bilinmektedir.

Kelkit kilim, çuval ve heybe örneklerinde Göktürk Alfabesi "K", aşağıda görselleri verilen damga motifleri de kullanılmıştır (Çalış, 2014; 151-157).

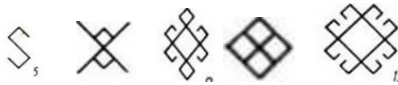

Göktürk Alfabesinde 'K'¹ Damga

Damga

Damga

Kelkit zilli kilimlerindeki motifler, Orta Asya Türk dünyası motifleri ile de benzerlik göstermektedir. Örneğin:

Sibiry Türklerinin etnografya eserlerinde kullandıkları bu damgalar (Aksoy, 2011:72) ile Kelkit zilli kilimlerinde "beş dolam" "gulik yarımı", "koç boynuzu" "çerçevele gulik", "camallanın geri" adlı motiflerle aynıdır.

"Koçbaşı damgası, kadimliği göz önünde tutulduğunda, Türk kültürünün bir mührü gibi bugün hâlâ Altaylar'dan Ön Asya ve Balkanlara kadar uzanan coğrafyadaki çeşitli mezar taşlarında, halı ve kilimlerde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Anadolu'da ananevi anlayışa göre, dokunan halı ve kilimlerdeki hâkim damga koçbaşıdır. Koçbaşı damgası âdeta Türklerin ortak imzasıdır" (Tarihin Sesiz Dili Damgalar" Üzerine Mustafa Aksoy İle Söyleşi). Halı- kilim ve mezar taşlarındaki damgalar birer sanat eseri olmaktan öte, bir duygunun bir sosyal- kültürel hayatın, en genel tabiri ile sosyal tarihin dile getirildiği kitap sayfaları ve tarihi vesikalardır (Aksoy, 2018). Kelkit kilimleri gerek Orta

Asya'dan gelen özelliği gerekse Türk dünyasının ortak damgalarını ve Göktürk alfabesi harflerinden bazılarını barındırması nedeniyle aynı zamanda birer tarihi vesikadırlar.

Günümüzde Türk halklarının yaşadığı birçok bölgede, damgaların kısmen de olsa, dokumalarda, halı ve kilimlerde nakış veya motif olarak uygulandığı görülmektedir. Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Anadolu halk sanatları Orta Asya'dan gelen im ve damgaları bir şekilde koruyabilmiştir.

Türk kültürünün izlerini yansıtan bu kilim motifleri günümüzde Avrupalılar tarafından farklı tekniklere uygulanarak internet sitelerinde satışa sunulmakta, halkımız, gençlerimiz tarafından da bu kültürel miras öğeleri olan motiflerin Türk milli motifi olduğunu bilinmemektedir.

Tartışma ve Sonuç

Kelkit zilli dokumacılığına ilişkin bulgular, geleneksel el sanatlarının yalnızca nesne üzerinden değil; malzeme bilgisi, üretim tekniği, motif adlandırmaları ve ustaların hatırlama biçimleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. İncelenen dokumalar, zili tekniğinin yörede gündelik kullanım eşyalarından çeyiz ürünlerine uzanan geniş bir üretim alanına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık üretimin köylerde kesintiye uğraması, kültürel aktarımın yalnızca ürünlerin korunmasıyla sürdürülemeyeceğini açıkça göstermektedir. Dokuma bilgisi uygulama içinde öğrenildiğinden, tezgâh kurma, iplik hazırlama, renk elde etme ve motif yerleştirme aşamalarının her biri yaşayan mirasın ayrı bir bileşenidir. Bu nedenle koruma yaklaşımının eski kilimleri sergilemekle sınırlı kalmaması; üretim zincirinin bütününe belgeleyen ve yeniden uygulanabilir hâle getiren bir modele dayanması gerekir.

Sözlü tarih görüşmeleri, yazılı kaynaklarda ayrıntılı biçimde yer almayan yerel boya bilgisini görünür kılmıştır. Kaynak kişilerin bitkileri yöresel adlarıyla anması, toplama zamanını, kaynatma biçimini ve renk sabitlemede kullanılan yardımcı malzemeleri aktarması, doğal boyacılığın deneyime dayalı bir bilgi alanı olduğunu göstermektedir. Günümüzde halk eğitimi atölyelerinde doğal boyalı iplik kullanılması geleneğin sürmesi açısından olumlu görünse de ipliklerin başka yörelerden temin edilmesi Kelkit'e özgü renk tonlarının yeniden üretilmemesine yol açmaktadır. Dolayısıyla “doğal boya kullanımı” ile “yerel boya geleneğinin sürdürülmesi” aynı durum değildir. Yerel bitki kaynaklarının yeniden belirlenmesi, güvenli reçetelerin kayıt altına alınması ve renk örneklerinin standart koşullarda arşivlenmesi, yöresel karakterin korunması bakımından önceliklidir.

Motif repertuvarına ilişkin veriler de benzer bir aktarım sorununa işaret etmektedir. Motiflerin bir bölümü kaynak kişiler tarafından yöresel adlarıyla hatırlanmakta, ancak anlamları her zaman açıklanamamaktadır. Bu durum motif bilgisinin tek katmanlı olmadığını; biçim, ad, kullanım yeri ve yüklenen anlamın farklı hızlarda unutulabildiğini göstermektedir. Çalışmada belirlenen motiflerle Göktürk harfleri ve Türk damgaları arasında gözlenen benzerlikler, karşılaştırmalı motif araştırmaları için dikkat çekici bir başlangıç noktasıdır. Bununla birlikte yalnızca biçimsel benzerlikten hareketle doğrudan köken veya kesintisiz aktarım sonucu çıkarmak metodolojik olarak temkin gerektirir. Daha güçlü bir yorum için motifin tarihlendirilebilen örneklerdeki dağılımı, farklı bölgelerdeki varyantları, dokuma tekniğinin biçime etkisi ve kaynak kişilerin adlandırmaları birlikte incelenmelidir.

Araştırmanın saha bulguları, koruma ve ekonomik sürdürülebilirlik arasında kurulması gereken dengeyi de gündeme getirmektedir. Dokumacılığın yalnızca kurs etkinliği olarak sürdürülmesi, düzenli üretim ve gelir imkânı oluşmadığında genç kuşakların katılımını sınırlayabilir. Buna karşılık seri üretime yönelik kontrolsüz bir ticarileşme de motiflerin, renklerin ve teknik özelliklerin standart dışı biçimde kullanılmasına neden olabilir. Bu nedenle yerel ustaların karar

süreçlerine katıldığı; motif, malzeme ve renk bilgilerinin kayıt altına alındığı; ürünlerin köken ve üretim bilgisini taşıyan etiketlerle sunulduğu küçük ölçekli bir üretim modeli daha uygun görünmektedir. Halk eğitimi merkezleri, yerel yönetimler, müzeler ve üniversiteler arasında kurulacak iş birliği hem eğitimi hem belgeleme sürecini güçlendirebilir.

Çalışmanın sınırlılıkları değerlendirilirken verilerin belirli yerleşimlerde ulaşılabilen dokuma örnekleri ve kaynak kişilerle sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Eski örneklerin önemli bir bölümünün yöre dışına çıkarılmış olması, motif repertuarının tamamına ulaşmayı güçleştirmiştir. Ayrıca sözlü anlatılar uzun süreli belleğe dayandığından bitki adları, ölçüler ve işlem sıraları arasında kişisel farklılıklar bulunabilir. İleride yapılacak çalışmalarda boya reçetelerinin kontrollü uygulamalarla sınanması, elde edilen renklerin ölçülebilir biçimde kaydedilmesi, lif ve boya analizlerinin laboratuvar yöntemleriyle desteklenmesi ve özel koleksiyonlardaki örneklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi yararlı olacaktır. Bu sınırlılıklara rağmen araştırma, kaybolma riski taşıyan yerel bilgi ile somut dokuma örneklerini aynı çerçevede belgeleyerek Kelkit zilli dokumacılığına ilişkin bütüncül bir kayıt sunmaktadır.

Orta Asya'dan getirilen kültürel öğelerden, geleneksel el sanatlarından biri olan Gümüşhane Kelkit'e özgü "zilli" kilim dokumacılığı ve kök boyacılığı günümüzde köylerde unutulmaya yüz tutmuştur. Bu dokuma kapsamında geçmişte cecim, palaz, heybe, çuval ve kilimler dokunmuştur. "Zilli" kilim dokumacılığı günümüzde sadece Kelkit, Şiran ve Gümüşhane Halk Eğitim Merkezlerinde açılan kilim dokuma kurslarıyla yaşatılmaya çalışılmaktadır. Geçmişte her evin bir ahşap dokuma tezgâhının olduğu köylerde bile bu dokumacılık unutulmaya yüz tutmuştur.

Köylü kadınlarımız ellerindeki "zilli" kilimleri, palaz, heybe gibi örnekleri köylerine gelen çerçilere (seyyar satıcılara) vererek, yerine çok ucuz sentetik halılar almışlardır. Önemli kültürel değerlerimizden miraslarımızdan biri olan, tarihten gelen motifleri barındıran antika değerindeki Kelkit "zilli" kilimleri örnekleri köylerde hemen hemen kalmamıştır. Günümüzde köylerde yaşayan gençler kilim dokumayı bilmemekte ve hatta böyle tarihi değere sahip olan kilimlerden haberdar bile değildirler. Özellikle köylerde yaşayan genç kızlara çeşitli etkinliklerle dokumacılığın öğretilmesi gerekmektedir.

"Zilli" kilimlerde kullanılan ipliklerin boyandığı, "yöresel doğal kök boyacılık" ise tamamen unutulmuştur. Günümüzde Halk Eğitim Merkezlerinde dokunan kilimlerde de yöreye özgü kök boyalar kullanılmamaktadır. Kök boyalı iplikler hazır halde Kayseri, Afyon, Hakkari gibi illerden temin edilmektedir. Günümüzde Gümüşhane ve Kelkit Halk Eğitim Merkezlerinde dokunan kilimler de yöreye özgü kök boyalarla boyanmadığı için renk tonlama bakımından farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla renk tonlaması bakımından aslına uygun değildirler.

Kilimlerde kullanılan kök boyalar ve yörede kök boya yapılan bitkilerin adları ise ancak geçmişte kilim dokumuş olan yaşlılarca bilinmektedir. Yapılan görüşmeler ve araştırmalar sonucunda yörede boyamada kullanılan bitkilerin; kök boya bitkisinin kökü, sığırkuyruğu, kıyamık kökü, ceviz yaprağı- kabuğu, palut (palamut) kabuğu, palut (palamut) kozalağı, yarpuz (yabani nane), sumak, süpürge otu olduğu tespit edilmiştir. Geçmişte ekşileme (acılama, mordanlama) yaparken de yörede ekşi elma gacı, şap, yarpuz (yabani nane), sütleğen, karbonat, limon tuzu, şap kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca renk elde etmede Kelkit yaylası çamuru da kullanılmıştır.

Bu çalışmada yörede dokunmuş olan eski zilli kilim, çuval, heybe, palaz örnekleri tespit edilerek bunlarda kullanılan motifler çıkarılmıştır. Köylerde ahşap tezgâhlarda dokunan bu "zilli" kilimlerin motifleri geleneksel Türk motiflerinin özelliğini taşımaktadır. Motifler yöresel adlarla

adlandırılmıştır. Genellikle kilim dokumuş olan yaşlılar tarafından bilinmektedir. Motifler ise genellikle yöresel isimlerle adlandırılmış olup dokumalarda ağıllının geri, camallının geri, ger, beş dolam, ercüme, karanakış, yaslamalar, per, perli, şeytan perli, gulik, boncuk, tek perli, çift perli, koç boynuzu, gulik gibi motifler kullanılmıştır. Ancak günümüzde motiflerin yöresel adları da unutulmaya yüz tutmuştur.

Motiflerin anlamları konusunda ise yöresel hafıza zayıf olup motiflerin anlamları kilim dokuyan kişiler tarafından da bilinmemektedir.

Geçmişin izlerini taşıyan ve tarihi Orta Asya Türklerine dayanan Kelkit yöresinde dokunan zilli kilim, heybe, çuval dokumalarında kullanılan motiflerde de Türk damgalarını ve Göktürk Alfabesinin harflerinden bazılarını görmek mümkündür. Kelkit kilimleri gerek Orta Asya'dan gelen özelliği gerekse Türk dünyasının ortak damgalarını ve Göktürk Alfabesi harflerinden bazılarını barındırması nedeniyle aynı zamanda birer tarihi vesikadırlar.

Araştırma ile yukarıda belirtilen durumlar tespit edilmiştir. “Zilli” kilim dokumacılığının ve yöreye özgü kök boyacılığının, kilimlerdeki geleneksel motiflerin yaşatılması, geleneksel el sanatlarının gelecek kuşaklara aktarılması için farkındalık yaratılması gerekmektedir.

Yöresel kök boya yapımı için araştırmalar yapılarak gerekli işletmeler, atölyeler açılmalıdır. İplikleri dışarıdan almak yerine tıpkı geçmişte olduğu gibi “zilli” kilimlerin iplikleri ve boyacılığı yörede yapılmalıdır. Özel kilim dokuma atölyeleri, işletmeleri kurularak sosyal güvence ve maaş karşılığında genç kızlara iş imkânları sağlanmalıdır. “Zilli” dokumalarda kullanılan motiflerin adlarının unutulmaması için motifler farklı tekniklere de uygulanarak pazarlanmalıdır. Kültür Bakanlığı tarafından da bu motifler, “zilli kilimler” somut olmayan kültürel miras kapsamına alınmalı ve korunmalıdır.

Extended Abstract

Kelkit district in Gümüşhane preserves a distinctive form of zili-technique flat weaving whose historical memory is connected by local practitioners and the relevant literature to the wider weaving traditions of Central Asia and Anatolia. The present study addresses this tradition as an interrelated field of textile objects, technical knowledge, motif terminology, plant-dye practices, and oral memory. Its point of departure is the marked decline of village-based production, the disappearance of locally prepared dyes, and the gradual loss of motif names among younger generations. The research aims to document surviving examples and the knowledge of practitioners before these elements become further fragmented.

A qualitative research design was used. Written sources on Kelkit weavings, zili technique, Anatolian flat weaves, natural dyeing, Turkic tamgas, and Old Turkic letters were reviewed. Field visits were conducted at the weaving workshops of the Kelkit and Gümüşhane Public Education Centres and in settlements where older examples could still be located, including Gerdekhisar, Kızılcaköy, Çağlar, and Kelkit town centre. Kilims, sacks, bags, runners, and related weaving equipment were examined and photographed. Oral-history interviews were undertaken with experienced weavers and instructors. The interview material and visual records were interpreted through content analysis, with attention to production stages, local vocabulary, plant materials, colour practices, and motif identification.

The findings indicate that sheep wool was the most valued material, although goat hair and hemp were also used for particular products. Wool was washed, carded, spun, wound into skeins, dyed, and then woven on vertical looms locally known as kemk. Interviewees recalled the use of

madder, mullein, barberry root, walnut leaves and husks, acorn-related materials, wild mint, sumac, and broom in dyeing. Sour apple, alum, salt, and related materials were mentioned in connection with mordanting or colour fixation. These accounts show that local dyeing knowledge included not only the identity of plants but also seasonal collection, preparation, boiling, and finishing practices. Today, workshops continue to use naturally dyed yarns, but much of this yarn is obtained from other regions. As a result, the continued use of natural dyes does not necessarily reproduce the historical colour character of Kelkit textiles.

The documented motif repertoire includes forms locally called ağılının geri, camallının geri, ger, beş dolam, ercüme, per, göz, kurbağacık, and muska, among others. Most are geometric and are organised in bands consistent with the technical constraints and visual logic of zili weaving. Several motifs resemble signs found in Turkic tamga traditions or particular Old Turkic letter forms. The study treats these resemblances cautiously. Formal similarity can provide a useful comparative clue, but it cannot by itself demonstrate a direct or uninterrupted historical line of transmission. Chronology, regional distribution, naming practices, technical constraints, and intermediate variants must also be considered. Accordingly, the motif comparisons presented here should be understood as a basis for further interdisciplinary research rather than definitive proof of origin.

The research further demonstrates that the principal threat to the tradition is not simply the loss of old textiles. Weaving knowledge is embodied in practice: setting up the loom, preparing fibres, producing and fixing colours, choosing motifs, and arranging them within the woven surface. When production ceases, these interconnected competencies may disappear even if a limited number of textiles survive in collections. Public education courses therefore perform an important safeguarding function, yet courses alone may not secure continuity unless learners gain long-term opportunities to practise and earn income. A sustainable model should combine documentation, apprenticeship, local material research, controlled production, and accurate presentation of provenance.

The study is limited to the examples and participants accessible in the selected field locations. Many older textiles have left the region, and oral accounts based on long-term memory may vary in plant names, quantities, and procedural details. Future studies should test recalled dye recipes through controlled applications, document colour results with reproducible methods, conduct fibre and dye analyses where possible, and compare Kelkit motifs with dated examples from other regions. Despite these limitations, the study contributes an integrated record of material objects and intangible knowledge at a moment when both are at risk. It concludes that safeguarding should prioritise the systematic archiving of motif names, the documentation and experimental reconstruction of local dyeing knowledge, intergenerational workshops, and cooperation among weavers, public education centres, local administrations, museums, and universities.

Ek Bilgiler

Çıkar çatışması bilgisi: Yazar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Destek bilgisi: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan mali destek alınmamıştır.

Etik onay bilgisi: Araştırmada etik onay bilimsel araştırma süreçleri doğrultusunda gerekli görülmemiştir.

Katkı oranı bilgisi: Çalışmanın tüm aşamaları yazar tarafından yürütülmüştür.

Yapay zekâ beyanı: Araştırmada yapay zeka araçları kullanılmamıştır.

Kaynakça

- Aksoy, M. (2011). “Kaya Resimlerinden Alfabeye Avrasya’da Türk Damgaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 70-76.
- Aksoy, M. (2018). *Türk Kültürü Kapsamında Avşar Halı- Kilimlerini Tartışmak*, <http://www.mustafaaksoy.com/makale-115-Turk-Kulturu-Baglaminda-Avsar-Hali-Kilimlerini-Tartismak> (Erişim: 10.02.2018).
- Çalış, Z. B. (2014). *Kelkit Yöresine Ait Zili Teknikli, Düz Dokuma Yaygılardan Örnekler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Genç, M. (2014). “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kök boya ve Cehri İle İlgili Bazı Kayıtlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi, ART-E Mayıs-Haziran*, S.13, 74-212.
- GÜLLÜDAĞ, N. (2015). “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.6, 132-150.
- Kelkit Zilli Kilimleri*, Kelkit Kaymakamlığı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Başkanlığı, (Broşürün yayın tarihi yok).
- Kılıç, A., & Yayan, G. (2010); “Adana İli Tufanbeyli İlçesi Çakırlar Köyü Avşar Kilimleri”, *Gazi Türkiyat*, S.10, 183-223.
- OKÇA, A. K. Ve Genç, M. (2015). “Anadolu Halı ve Kilimlerinde Renk”, *Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER)*, S.4, 246.
- Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://www.tdk.gov.tr/> (Erişim: 10.11.2017).
- T. C. Milli Eğitim Bakanlığı El Sanatları Teknolojisi Kelkit Kilimi Dokumaya Hazırlık (2012), (215ESB380).
- T. C. Milli Eğitim Bakanlığı El Sanatları Teknolojisi Kelkit Kilimi Dokuma, (215ESB381), Ankara, 2011.
- Uras, G. (2003). “Kelkit’in Zilli Kilimi”, *Milliyet*, 26 Eylül 2003. <http://www.milliyet.com.tr/2003/09/26/yazar/uras.html>, (Erişim: 26.1.2018).
- Yıldırım, M., & Baylan, Z. (2010). “Kelkit Yöresi Zililerinden Çuval, Heybe, Palaz ve Çanta Örnekleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.28, 415-446.
- KK-1: Nimet Yücel, Kelkit- Gerdekhisar Köyü, İlkokul Mezunu, (Görüşme: 2 Ocak 2018)
- KK-2: Fermude Meral, Kelkit- Kızılcaköy, İlkokul Mezunu, (Görüşme: 22 Ocak 2018)
- KK-3: Mevlüde Tekin, Kelkit -Gerdekhisar Köyü, İlkokul Mezunu, (Görüşme: 2 Ocak 2018)
- KK-4: Memnune TOYGAR, Kelkit; Üniversite Mezunu, Kilim Kursu Usta Öğreticisi(Görüşme: 22 Ocak 2018)
- KK-5: Saliha Özdamar, Gümüşhane, Kilim Kursu Usta Öğreticisi, (Görüşme: 8 Ocak 2018)
- KK-6: Hatun Köksal, Kelkit- Gerdekhisar Köyü, İlkokul Mezunu, (Görüşme: 3 Ocak 2018)
- KK-7: Ganime Meral, Kelkit- Kızılcaköy, İlkokul Mezunu, (Görüşme: 22 Ocak 2018)

KK-8: Zinnet Daştan, Kelkit, İlkokul Mezunu, (Görüşme: 8 Ocak 2018)

“Gümüşhane Kelkit’in Meşhur Zilli Kiliminin Tarihi”, TRT Avaz Video Kaydı, 15.04.2015.

Gümüşhane, Kelkit Halk Eğitim Merkezleri Kilim Dokuma Kursu Atölyeleri

Gerdekhisar Köyü, Kelkit Merkez, Kızılcaköy Kilim Örnekleri

[http://www. mustafaaksoy. com/calismalar-2-Tarihi%20Kaynaklar](http://www.mustafaaksoy.com/calismalar-2-Tarihi%20Kaynaklar) (Erişim:10.02.2018).

[http://www. mustafaaksoy. com/makale-131-“Tarihin-Sessiz-Dili-Damgalar”-Uzerine](http://www.mustafaaksoy.com/makale-131-“Tarihin-Sessiz-Dili-Damgalar”-Uzerine)
(Erişim:10.02.2018).

[http://www. kirmizilar. com/tr/index. php/bu-kitabi-okuyalim/437-tarihjin-sessiz-dili-damgalar](http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/bu-kitabi-okuyalim/437-tarihjin-sessiz-dili-damgalar).